

Analysis of the Impact of Political Economy on the Urbanization Trends in the Time Period from 1921 to 1978

Parvaneh Zivyar ¹✉, Rahim Sarvar ², Masoumeh Hajigholami ³

1. (Corresponding Author) *Department of Geography and Urban Planning, Yadegar-e-Imam (RA) Shahr-e-Ray Campus, Islamic Azad University, Tehran, Iran*

Email: zivyar@yahoo.com

2. *Department of Geography and Urban Planning, Sciences and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran*

Email: sarvarh83@gmail.com

3. *Department of Geography and Urban Planning, Sciences and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran*

Email: hajiegholami@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article History:

Received:

7 June 2023

Received in revised form:

27 August 2023

Accepted:

11 September 2023

Keywords:

Urbanization,
political economy,
spatial dependence,
spatial econometrics,
Iran.

ABSTRACT

The process of urban growth and development in recent decades has been heavily influenced by the approach of political economy, particularly the imposed dynamics and the product of unequal economic and social relations with developed countries, along with the catalyst of individual decisions. This present research is applied in terms of its objective and descriptive-analytical in terms of its method, aiming to investigate the impact of political economy on the urbanization trends from 1921 to 1978. Five categories of factors, including political, economic, institutional, social, and physical factors, have been considered to explain the research model. In this study, data analysis was conducted using spatial econometric models with three types of data: cross-sectional, time series, and panel data. Due to the lack of sufficient information, the evaluation was initially carried out on provincial capital cities and then on secondary and tertiary regional cities. The population growth model was analyzed using the spatial error model based on the country's city data. Due to the presence of heteroscedasticity in the model, the KP-HET estimator was used. The research results indicate that among the economic variables, the poverty index, unemployment rate, specialization, and among the social variables, migration rate, general fertility rate, and active population are evaluated as the most influential factors on urban population growth. The physical indicator of road network did not show a positive effect.

Cite this article: Zivyar, P., Sarvar, R., & Hajigholami, M. (2024). Analysis of the Impact of Political Economy on the Urbanization Trends in the Time Period from 1921 to 1978. *Human Geography Research Quarterly*, 56 (3), 263-278.

<http://doi.org/10.22059/jhgr.2023.350715.1008562>

Extended Abstract:

Introduction

Urbanization in Iran has undergone rapid and dramatic changes, and different forms of settlement and social life have always existed in urban, rural, and nomadic areas. Transformations in rural, nomadic, and urban communities, and their social foundations and forces play a crucial role in shaping the urban form, urbanization, and its relationship with urbanism. Ideologies and economic and political processes throughout history have directly influenced the social-spatial structures of society, including urban settlements. In fact, cities are human spaces that effectively reflect the impacts of policymakers' decisions on spatial structures and urban classes. Therefore, they provide valuable locations for studying the historical evolution of a society. Based on this premise, the political economy of the city aims to examine the relationship between these historical transformations and their secondary processes and structures within urban space.

Studying the population dynamics and characteristics of urbanization in a historical context in any country can provide a scientific analytical foundation for understanding its economic, social, and political transformations. It can also serve as a useful guide to determine the country's position in the global economic system and the changes that have occurred in this role over time. Thus, given the importance and necessity of this subject, this study attempts to answer the following question:

The main issue and question addressed in this research, which encompasses its nature, is the study of the impact of political economy on the urbanization trends in Iran in the time period from 1921 to 1978. The research question can be formulated as follows: How has the political economy influenced the mechanisms of urbanization in Iran? The study aims to provide answers to the ambiguities surrounding this research question.

Methodology The present study is applied in terms of its objective and descriptive-analytical in terms of data collection. It focuses on examining the impact of political

economy on urbanization trends from 1921 to 1978. Data gathering was conducted through two methods: documentary (library) research. After reviewing the theoretical foundations and research literature, a series of indicators and criteria were extracted. A quantitative approach was used to analyze the comprehensive data covering all of Iran in the time period from 1921 to 1978, considering the statistics and figures related to the number of cities. The analysis of research variables was performed using the statistical method of "J-statistic" and analyzed using the SPSS software. The J-statistic is calculated by multiplying the number of observations by a chi-square distribution with degrees of freedom equal to the difference between the number of instrumental variables and the number of estimated coefficients.

Results and discussion

According to the results of the null hypothesis test of Moran's test, the presence of spatial effects in the model of urban population growth in the country's provinces is confirmed at a high level of significance. Additionally, based on the Lagrange coefficient (LM) test statistics between the two models, namely the spatial lag and spatial error models, the spatial error model is selected as the most appropriate model. According to the results, at a significance level of $\Delta\%$, the spatial lag model is rejected in comparison to both the spatial error and fixed effects models. Considering that the Lagrange coefficient test results also indicate the superiority of the spatial error model over the spatial lag model, the spatial error model will be used in estimating the model of population growth in the country's cities. Furthermore, the results indicate a statistically significant coefficient of spatial autocorrelation (λ) at a high level, affirming the existence of spatial dependence in the disturbance components of the population growth model and the number of cities in the country.

The coefficient of spatial autocorrelation indicates to what extent the urban population growth in one province is influenced by shocks occurring in the population growth of other provinces in the country. Among the

economic variables, poverty index, unemployment rate, and specialization index have been identified as the most influential economic factors on urban population growth in the country's provinces. The poverty index, as a control variable, has a negative effect on urban population growth and is statistically significant at a higher level. This means that cities with higher poverty rates have lower population growth. This suggests that poverty and deprivation are among the key drivers of migration flows.

In other words, provinces with higher unemployment rates (lower employment rates) have experienced higher migration rates to developed urban areas and consequently have had lower population growth. This result supports Michael Todaro's theory, which states that individuals are generally motivated to migrate in search of employment or better job opportunities. According to Todaro's theory, job search is one of the main reasons for migration. On the other hand, cities (or provinces) that have higher levels of development in infrastructure have shown less inclination for migration because individuals usually migrate in search of employment or better job opportunities. Therefore, provinces (cities) with a higher share of injected budget and infrastructure and public services have lower migration rates and have experienced higher population growth rates.

Conclusion

Among the economic indicators, variables such as poverty, unemployment rate, and specialization were identified as the most influential factors on urban population growth. In terms of social indicators, the migration rate, general fertility rate, and active population were considered significant factors. However, according to the results, the infrastructure index (road network) included in the model did not have a significant effect. Additionally, the poverty index had a negative impact on urban population growth, which was statistically significant at a higher level. However, the Gini coefficient as a measure of inequality did not have a significant effect

on urban population growth. It should be noted that the presence of spatial dependence in the model of urban population growth was confirmed in this study, but the causes of spatial dependence and the variables contributing to it were not discussed or examined.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

تحلیل اثر اقتصاد سیاسی بر پویای شهرنشینی در بازه زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷

پروانه زیویار^۱ ✉، رحیم سرور^۲، معصومه حاجی غلامی^۳

۱- نویسنده مسئول، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد یادگار امام (ره) شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: zivyar@yahoo.com
۲- گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: sarvarh83@gmail.com
۳- گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: hajiegholamie@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

فرآیند رشد و توسعه شهرنشینی در دهه‌های گذشته به شدت متأثر از رویکرد اقتصاد سیاسی بوده است؛ به‌ویژه پویای شهری است که از خارج تحمیل شده و محصول روابط نابرابر اقتصادی و اجتماعی با کشورهای توسعه‌یافته به همراه کاتالیزور تصمیمات فردی است. پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی و از منظر روش توصیفی-تحلیلی است و با هدف بررسی تأثیر اقتصاد سیاسی بر پویای شهرنشینی در فاصله زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ پرداخته شده است. برای تبیین مدل تحقیق پنج دسته عوامل سیاسی، اقتصادی، نهادی، اجتماعی و کالبدی در نظر گرفته شدند. در این مطالعه با استفاده از مدل‌های اقتصادسنجی فضایی با سه نوع داده مقطعی، سری زمانی و تلفیقی اقدام به بررسی داده‌ها شد. با توجه به عدم دسترسی به اطلاعات کافی، در خصوص شاخص‌های مورد مطالعه، ابتدا شهرهای مراکز استان و سپس شهرهای ناحیه‌ای درجه ۲ و درجه ۳ مورد ارزیابی قرار گرفتند؛ در این مطالعه با استفاده از داده‌های شهرهای کشور مدل رشد جمعیت با استفاده از مدل خطای فضایی مورد تحلیل قرار گرفت. به دلیل وجود ناهمسانی واریانس در این مدل از برآوردگر KP-HET استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد از بین متغیرهای اقتصادی؛ شاخص فقر، نرخ بیکاری، تخصص‌گرایی و از بین متغیرهای اجتماعی میزان مهاجرت، نرخ باروری عمومی و جمعیت فعال به‌عنوان مهم‌ترین عوامل مؤثر بر رشد جمعیت شهرها ارزیابی شده است و شاخص کالبدی شبکه راه‌ها اثرگذاری مثبتی را نشان نداده است.

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۳/۱۷
تاریخ بازنگری:
۱۴۰۲/۰۶/۰۵
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۶/۲۰

واژگان کلیدی:
شهرنشینی،
اقتصاد سیاسی،
وابستگی فضایی،
اقتصادسنجی فضایی،
ایران.

استناد: زیویار، پروانه؛ سرور، رحیم و حاجی غلامی، معصومه. (۱۴۰۳). تحلیل اثر اقتصاد سیاسی بر پویای شهرنشینی در بازه زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۶ (۳)، ۲۶۳-۲۷۸.

<http://doi.org/10.22059/jhgr.2023.350715.1008562>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

© نویسندگان

مقدمه

شهرنشینی با چنان گام‌های بلندی به جلو می‌رود که در چند دهه پیش غیرقابل تصور بود. به‌رغم تفاوت‌های ماهوی بسیاری که در شکل و شیوه پویای شهرنشینی در نقاط مختلف و در اقتصادهای گوناگون جهان مشاهده شده، شهرنشینی در همه جای جهان در طول ۱۵۰ سال اخیر سیر صعودی داشته است. به‌موازات این پویا، شهر به شکل آشکاری روستا و زندگی روستایی را در تمام جنبه‌های آن به حاشیه رانده به‌نحوی که امروزه جهان به‌سرعت در حال شهری شدن است (عظیمی، ۱۳۹۳: ۱۳). به‌بیان دیگر شهرنشینی یکی از مهم‌ترین پدیده‌های عصر حاضر است، تا جایی که صحبت از انقلاب شهری در دنیا می‌شود (نوابخش و همکاران، ۱۳۸۸: ۳) نظام شهرنشینی و روند سریع آن در کشورهای در حال توسعه سبب هجوم گسترده به شهرها و پیدایش بخش خدمات متورم، حاشیه‌نشینی گسترده، بیکاری پنهان و پیدایش دوگانگی شبکه‌های اجتماعی مهاجرین در شهرها می‌گردد (نوابخش و همکاران، ۱۳۹۲: ۳). شهرهای کشورهای رشدنیافته نهادهای دورگه‌ای هستند که در نتیجه دو واکنش پدید آمده‌اند. اول واکنش به تقسیم‌کار اجتماعی که پدیده‌ای بومی است و دوم واکنش به ادغام در اقتصاد جهانی (Gilbert & Gagler, 1982: 43).

در ایران نیز تحول شهرنشینی بسیار شتابان و سریع بوده است و همواره اشکال متفاوتی از سکونت و زندگی اجتماعی، در شکل‌های شهری، روستایی و عشایری وجود داشته است. این اشکال، زاده پویای تحول نظام اجتماعی جامعه روستایی، عشایری و شهری است و بنیان‌های اجتماعی و نیروهای اجتماعی آن در نحوه شکل شهر، شهرنشینی و ملازمت آن با شهر‌گرایی تعیین‌کننده است. ایدئولوژی‌ها و فرایندهای اقتصادی و سیاسی شکل گرفته در طول تاریخ همواره تأثیر مستقیمی بر پیرایندهای اجتماعی - فضایی جامعه از جمله در سکونتگاه‌های شهری داشته است (شریف زادگان، ۱۳۸۲: ۲۶). در حقیقت شهرها بعد از انقلاب صنعتی، فضاهایی از جامعه انسانی هستند که اثرات تصمیمات سیاستمداران را به‌خوبی در پیرایندهای فضایی و طبقات شهری خود به نمایش می‌گذارند و از این جهت مکان‌های مفیدی برای مطالعه سیر تحولات تاریخی یک جامعه می‌باشند. بر همین مبنا، اقتصاد سیاسی شهر به دنبال بررسی رابطه این تحولات تاریخی با فرایندها و ساختارهای تبعی آن در فضای شهری است (سوری و کیهانی حکمت، ۱۳۸۲؛ سولویان، ۱۳۸۶). اهمیت این مطالعات به حدی مهم است که بسیاری از پژوهشگران، مطالعه اقتصاد سیاسی جوامع را در کانون مطالعات خود قرار داده‌اند. از همین منظر احمدی پور و لشگری (۱۳۹۱) با مطالعه برهمکنش فرایندهای تاریخی و اقتصاد سیاسی شهر و با استناد به گزاره‌های تاریخی رابطه متقابل این فرایندها و برگه‌ها؛ با تصمیمات سیاست‌گذاران در فضای شهری جامعه ایران نشان می‌دهند که فرایندهای تاریخی بعد از مشروطه تأثیر عمیقی بر طبقات اجتماعی و پیرایندهای فضایی سکونتگاه‌های شهری ایران داشته است. نوابخش و فتحی (۱۳۸۶) با تأکید بر فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی دولت بر رشد و توسعه شهرنشینی معتقدند که الگوی تسلط تک شهری و تمرکزگرایانه بوده است و در سه چهارم دهه اخیر ایران چندین بوم مختلف را پشت سر گذاشته از آن جمله می‌توان بوم نفت، شهرنشینی و زایش‌های (جمعیت) بسیار را نام برد؛ در چنین شرایطی شهرنشینی با پیامدهای بسیاری همراه خواهد بود از جمله توزیع بی‌عدالتی، گسترش آسیب‌های اجتماعی و ناهمگونی فرایندهای اجتماعی و به گسترش انواع بحران‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی منجر شده است. همچنین رهنمایی در سال ۱۳۸۸ در پژوهشی با عنوان دولت و شهرنشینی نشان می‌دهد از آنجایی که شهرها پایگاه اصلی حکومت و دولت جدید بودند، دولت با بهره‌گیری از منابع درآمدهای نفتی تزریق اعتبارات عمرانی و جاری در شهرها، عملاً در توسعه شهر و شهرنشینی به دخالت گسترده‌ای پرداخت. بر اساس این نظریه در ایران، این دولت است که با تجاری کردن پول و سرمایه در شهرها، از طریق نظام بانکی گسترده‌ای که در اختیار دارد، به توسعه شهر و شهرنشینی کمک می‌کند.

شبابو (۲۰۱۰) با بررسی رابطه بین شهرنشینی و نقش آفرینی دولت در توسعه اقتصادی کشورهای در حال توسعه در ارتباط با این فرضیه که بین شهرنشینی و توسعه اقتصادی رابطه دوطرفه‌ای وجود دارد؛ شهرنشینی از یک طرف موجبات توسعه اقتصادی و از طرفی دیگر مانعی

¹ Boom

² Shabu

برای توسعه اقتصادی محسوب می‌شود؛ دریافت شده است که در کشورهای در حال توسعه رابطه ضعیفی بین رشد شهری و توسعه اقتصادی وجود دارد. همچنین کانبور و ژوانگ (۲۰۱۳) به این نتیجه رسیده‌اند که دخالت‌های دولت در شهرنشینی در مجموع نابرابری را افزایش می‌دهد به این معنی که شهرنشینی باعث افزایش ۳۰۰ درصدی نابرابری در سطح ملی در فیلیپین، بیش از ۵۰ درصدی در اندونزی و کمتر از ۱۵ درصد در هند شده است. از این منظر در ایران نیز تحولات سیاسی و اقتصادی داخلی و گسترش روابط اقتصادی - اجتماعی با نظام سرمایه‌داری و نقش‌آفرینی دولت در فضاهای شهری، نقش شهر را به‌عنوان جایگاه تحقق روابط سرمایه‌داری افزایش داده و نقش برتری شهر را به‌عنوان عنصر تعیین‌کننده در حیات جامعه باز کرد.

بنیان اقتصاد شهری در ایران همواره متکی بر مازاد اقتصاد روستایی به شیوه تولید در بخش کشاورزی و انتقال مرکز بخش اعظم این تولیدات به صورت بهره مالکانه در شهرها بود که با انقلاب مشروطه، زندگی و معیشت شهری که مفاهیم تازه‌ای را به‌خصوص در شهرهای بزرگ پیدا کرده بود؛ تثبیت کرد. ناگفته پیداست که نوآوری صنعتی در درون یک نظام فتودالی امکان بارور شدن نداشت و تنها در داخل یک نظام بورژوازی امکان شکوفایی تمدن صنعتی فراهم شد (پیران، ۱۳۶۶؛ کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۴۳). شروع تحولات شهرسازی و شهرنشینی به مفهوم جدید آن و سر منشاء کلیه تحولات حاضر اقتصادی - اجتماعی و پیدایش غالب نهادهای نوین مربوط به حکومت پهلوی است. دوران حلقه اتصال سیر تکامل شهری در ایران در گذشته و حال مربوط به حکومت پهلوی است (نظریان، ۱۳۸۶). مطالعه تحولات جمعیت شهری و ویژگی‌های شهرنشینی در یک روند تاریخی در هر کشوری می‌تواند زیربنای تحلیلی علمی به‌منظور فهم تحولات اقتصادی و اجتماعی و سیاسی آن کشور در اختیارمان قرار دهد. همچنین می‌تواند راهنمای مناسبی برای تعیین جایگاه آن کشور در نظام اقتصاد جهانی و تغییرات صورت گرفته در این نقش در یک روند تاریخی باشد. دلیل این مدعا وجود الگوهای متفاوت شهرنشینی و به‌ویژه توزیع امکانات و جمعیت شهری در کشورهای مختلف جهان است که به‌واسطه نقش آن کشورها در اقتصاد جهانی این الگوها تغییر می‌یابند. برای مطالعه تطبیقی این دیدگاه‌های ساختاری با اقتصاد سیاسی شهری ایران نیازمند مرور تحولات تاریخی سده اخیر و انطباق آن با این دیدگاه‌ها است. چرا که در حقیقت جامعه مشکل از پیراندهای فضایی و فرآیندهای انسانی مرتبط به هم است که تحت تأثیر تصمیمات و سیاست‌های مجموعه‌ای از نخبگان جامعه در قالب دولت شکل می‌گیرد (توسلی، ۱۳۷۴: ۵۷). لذا به دلیل احراز نقش پررنگ‌تر حکومت در اقتصاد سیاسی بعد از مشروطه، طبقات اجتماعی و پیراندهای فضایی سکونتگاه‌های شهری نیز متناسب با دیدگاه آن‌ها تغییر نموده است. سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ دوره رونق شهرنشینی در ایران است. اما همواره این پرسش وجود دارد که چرا و چگونه شکل زندگی شهری رشد کرد و به‌عنوان کارگاه تمدن ایرانی - اسلامی را به اوج رسانید و رنسانسی دیگر در ایران پدید آمد (پارسی پور، ۱۳۹۳: ۲). لذا شهرنشینی در ایران مانند همه کشورهای جهان سوم با چالش‌های عمده‌ای مواجه است، چراکه ایران شهرنشینی را نه در روندی مستمر و فزاینده در زمان، بلکه در حرکتی تصاعدی پذیرا شده استعداد شهرهای کشور از ۹۹ شهر در سال ۱۲۷۹ به ۱۹۹ شهر در سال ۱۳۳۵ و سپس به ۴۴۸ شهر در سال ۱۳۵۷ رسید و جمعیت ایران در مقیاس بالاتری از نرخ متوسط رشد جمعیت در جهان، طی چهل سال اخیر به‌سرعت افزایش یافته و مهاجرت‌های روستایی را به دنبال داشته و در نتیجه شهرنشینی به‌سرعت توسعه یافته است. پیگیری علل اقبال مردم به شهرنشینی و توجه به استقبال دولت از افزایش تعداد شهرها و کشاندن جمعیت به شهرنشین شدن، سوالات زیادی را مطرح می‌سازد که پاسخ به آن جز در قالب یک نظریه علمی ممکن نیست. بنابراین مسئله و سؤال اصلی که در پژوهش حاضر به آن پرداخته می‌شود و ماهیت تحقیق را در برمی‌گیرد مطالعه تأثیر اقتصاد سیاسی بر پویایی شهرنشینی ایران در بازه زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ است و با طرح سؤال اقتصاد سیاسی چگونه بر مکانیزم پویایی شهرنشینی در ایران اثرگذار بوده است؟ جهت پاسخ به ابهامات مسئله مدنظر قرار گرفته است.

مبانی نظری

اقتصاد سیاسی به‌عنوان دانشی میان‌رشته‌ای (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۳۶)، فضا را پدیده‌ای می‌داند که تولید می‌شود و معتقد است که شکل‌گیری مناطق با نظام سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه رابطه دارد (Alsayyad, 1993). بنابراین، برای شناخت فضا لازم است فرآیندهای اجتماعی به‌خوبی شناخته‌شده و مورد تحلیل قرار گیرد؛ سیمای فضایی مکان، منعکس‌کننده روابط اجتماعی حاکم بر آن است (شبلینگ، ۱۳۷۷). به نظر مانوئل کاستلز تسلط نظام اقتصادی، اساس سازمان‌دهی فضایی است و فعالیت اقتصادی، سازمان‌دهی فضایی را به عهده دارد (افروغ، ۱۳۷۷). هیچ جامعه‌ای بدون فضایی که خود آن را سازمان بخشیده است، وجود خارجی ندارد (مهدوی، ۱۳۸۸: ۱-۴۱). از این رو، شناسایی نیروهای سازنده و پدیدآورنده فضای جغرافیایی و محتوای اجتماعی فضا از ضروریات است. مکانیزم عمل این نظام و روند انباشت سرمایه در شهرها و نواحی پیرامونی آن، به‌گونه‌ای است که به قول هاروی (۱۹۸۵) «بر خلاف رقابت درون سرمایه‌داری که در آن تمام کشرگان اجتماعی به تولید عقلانی چشم‌انداز فیزیکی و اجتماعی مناسب برای انباشت سرمایه همت می‌گمارند»، (افراخته و حجبی پور، ۱۳۹۴: ۸۹) در این دیدگاه، طبقه صاحب قدرت از طریق شهر، کل فضا را کنترل می‌کند.

واژه اقتصاد سیاسی برای نخستین بار در سده شانزدهم به‌کاربرده شد و در سده هفدهم در بیشتر تحلیل‌های اقتصادی، سیاسی و شهری از آن کمک می‌گرفتند و به‌ویژه در رابطه با فضاهای تولیدی خاص نظام‌ها و ایدئولوژی‌های گوناگون، کاربردی دوچندان داشت. بررسی‌های اقتصاد سیاسی نخست در نوشته‌های جیمز استوارت مطرح شد و سپس دیوید ریکاردو نخستین اقتصاددانی بود که در زمینه اقتصاد سیاسی، دیدگاهی را با توجه به سه عامل سرمایه‌دار، مالک و کارگر مطرح ساخت (حاتمی‌نژاد و عبدی، ۱۳۸۶: ۱۹۹؛ گرانوین، ۱۳۷۷: ۲۲۵-۲۲۶). بر اساس این دیدگاه، هدف "اقتصاد سیاسی فضا"، کشف الگوهای فضایی فرآیند تولید، توزیع، مصرف و نقش دولت، گروه‌ها و طبقات اجتماعی در شکل بخشی به آن الگوها است (پیران، ۱۳۷۰: ۷۸).

تحلیلگران اقتصاد سیاسی می‌کوشند تا با ژرف‌نگری، به بیان ریشه‌ها و علل تفاوت‌های بین شهر و روستا بپردازند و آن را در ارتباط با پدیده وابستگی و پیامدهای نظام سرمایه‌داری جهانی و تقسیم بین‌المللی کار قرار دهند. رویکرد اقتصاد سیاسی فضا از دید پیشگامان آن، عمدتاً برای مقابله با بحران موضوعی و نظری مطالعات رسمی مربوط به شهر و شهرنشینی یا به تعبیری، منش ایدئولوژیک این‌گونه مطالعات و روش‌شناسی اثبات‌گرایانه آن مطرح شد. سرمنشأ مباحث اقتصاد سیاسی، در رویکرد ساختارگرایانه به جامعه در مکتب مارکسیسم شکل گرفت. در حقیقت مهم‌ترین رکن اقتصاد سیاسی مارکسیستی، نگاه به مباحث جامعه از بُعد نظام‌مند و شبکه‌ای است. این رویکرد تحت عناوین مختلفی از قبیل؛ اقتصاد سیاسی شهری، جامعه‌شناسی شهری سیاسی، ساختارگرایی، جامعه‌شناسی شهری انتقادی معرفی شده است.

جدول ۱. گرایش‌های موجود در رویکرد اقتصادی سیاسی فضا

گرایش	اصول و تفکرات
نظریه شهری ساخت‌گرا	هر دو نظریه معتقدند که دولت‌های غربی با خنثی‌سازی خود می‌کوشند تا علائق طبقه بورژوا را از راه خنثی کردن گرایش‌های نابودکننده سرمایه‌داری که به وحدت طبقه کارگر و ازهم‌پاشیدگی سرمایه‌دار منجر می‌شود، حفظ کنند
نظریه پراکسیس شهری	البته نظریه پراکسیس شهری چنین فرآیندی را مسبب عمل انقلابی طبقات فروست می‌داند که در مقابل خنثی‌سازی‌های دولت سرمایه‌دار بسیج می‌شوند
نظریه وابستگی	ناخرسندی از دیدگاه‌های موسوم به نوسازی که ابزار توجیه‌کننده سلطه غرب بر ملل محروم است و به عبارتی موجب سلطه مرکز بر پیرامون می‌شوند
نظریه نظام جهانی و شهرنشینی	ایجاد نظام درهم‌تنیده مستعمراتی، حکمروایی متروپل‌ها بر جهان استعمارزاده، ایجاد نظام اقتصادی نابرابر، تأخیر در فرایند توسعه شهرهای جهان سوم و ایجاد نظام دوگانه اقتصادی، اجتماعی و فضایی.

مأخذ: (نقل مفهوم از پیران، ۱۳۷۰: ۱۳۷؛ ایمانی شاملو و رفیعیان، ۱۳۹۵: ۲۹۶)

اوانز از جمله نهادگرایی است که بر نقش دولت و زمینه نهادی بر توسعه اقتصادی به‌ویژه مناطق شهری تأکید می‌کند. وی بر خلاف فرض نئولیبرالها که رفتار دولت را در قالب مجموعه سادگی‌های از انگیزه‌های فردی و رانت‌جویانه معنا کرده‌اند، معتقد است که تصمیمات دولت متکی بر بستر نهادی است و این بستر، مرکب از الگوی پیچیده‌ای از کنشگری است که در ساختارهای اجتماعی به‌ویژه در مناطق شهری تجسم می‌یابد (Evans, 1995). لذا سیاست‌های دولت و پیامدهای آن، در بستری امکان‌پذیر است که دولت در آن نقش قابل‌ملاحظه‌ای دارد. فلانینگن کل اقتصاد سیاسی فضا را رویکرد ساختارگرایی می‌نامد و با رسم نموداری وجود بارز این دیدگاه را با رویکرد سنتی در مطالعات شهری یعنی، فرهنگ‌گرایی مقایسه می‌کند. از نظر لوفور مبارزه اصلی در شهر سرمایه‌داری مبارزه برای رهاسازی زندگی روزمره از سازمان سرمایه‌داری و دستیابی به مدیریت فضا به‌وسیله مردم و در جهت آنان است. از دید وی تمرکز قدرت سرمایه در مرکز و دفع مردم به‌سوی پیرامون، شکست نیاز در مقابله با سود در دوران معاصر است. استعداد جامعه شهری برای آزادی فراوان است، اما، این استعداد تنها از طریق مبارزه علیه سرمایه‌داری فضا، امکان‌پذیر است (Shields, 1995; Lefebvre, 1974: 40; Lefebvre, 1991: 26).

در کشور ما نیز اقتصاد دولتی و شبه‌دولتی مبتنی بر واسطه‌گرایی و دلالتی، زمینه رقابت سازنده را فراهم نمی‌کند، بلکه به شیوه‌ای عمل می‌نماید که تلاش برای انباشت سرمایه و ارزش‌افزوده به تحولات نامطلوب کالبدی - فضایی منتهی گردد. مطالعه و بررسی شهر و شهرنشینی در ایران در سه محور اساسی و تحلیل عامل رشد شتابان، مطالعه روندها و مکانیزم‌های تحول شهرنشینی در مناطق مختلف و بررسی پیامدهای ناشی از شهری شدن جامعه ایران قابل‌تصور است (ابراهیم‌زاده و نصیری، ۱۳۸۶). بررسی تحولات شهرنشینی کشور نشان می‌دهد که کلان‌شهرهای محدودی بخش عمده‌ای از جمعیت مناطق شهری و امکانات توسعه اقتصادی کشور را به خود جذب کرده‌اند و از آنجایی که در مراحل آغازین توسعه و نوسازی اقتصادی زیرساخت‌های آماده‌ای وجود نداشت، اکنون تبعات اقتصادی - اجتماعی ناخواسته فراوانی را بر نظام اجتماعی تحمیل کرده است. لذا رویکرد اقتصاد سیاسی راهکاری مناسب جهت مطالعه و تحلیل رشد و توسعه در کشورهای جهان سوم می‌باشد. هر مکتب فکری متناسب با اصول فکری خود و از طریق عنصر قدرت (سیاست) شیوه خاصی از سازمان فضایی در شهرها را متجلی می‌کند. اهمیت اقتصاد سیاسی در اثر متقابل توسعه در علم اقتصاد و سیاست است. حال آنچه در این پژوهش محل بحث است، تحلیل ابعاد سازمان فضایی شهرها در ایران است؛ اینکه در ساختار و سازمان فضایی کشور چه اصولی حاکم است و چه اصول قدرتمندانه‌ای برای اعمال سازمان فضایی به‌طور مداوم تولید و بازتولید می‌شود و خود را در عرصه کالبدی - فضایی شهرها نشان می‌دهند؛ همسو با نظریه نظام جهانی و شهرنشینی است که به ایجاد یک نظام درهم‌تنیده مستعمراتی، حمایت از سرمایه‌داری جهانی، نابرابری در تولید ثروت و توزیع آن، ایجاد نظام اقتصادی نابرابر و دوگانه اقتصادی، اجتماعی و فضایی است و در شکل شماره (۱) مدل مفهومی حاصل از مطالعه عوامل فوق بیان شده است.

شکل ۱. شمای کلی مدل مفهومی عوامل مؤثر بر اقتصاد سیاسی (متغیر مستقل) بر پویایی شهرنشینی (متغیر وابسته)

1. Peter Evans
2. William G. Flanagan
3. Henri Lefebvre

روش پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ نوع هدف کاربردی و از لحاظ گردآوری داده‌ها توصیفی-تحلیلی است و به بررسی تأثیر اقتصاد سیاسی بر پویای شهرنشینی در فاصله زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ پرداخته شده است؛ با مراجعه روش جمع‌آوری اطلاعات به دو شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) بوده است. بعد از مطالعه مبانی نظری و ادبیات تحقیق، یک سری شاخص‌ها و معیارهایی استخراج شد (جدول شماره ۳). و با رویکرد کمی برای داده‌های پوششی سراسر ایران در بازه زمانی ۱۳۰۰ الی ۱۳۵۷ با توجه به آمار و ارقام تعداد شهرها و مجموعاً به صورت رویکرد منطقه‌ای انجام شده است.

جدول ۲. تعداد نقاط شهری کشور و تغییرات آن‌ها در سال‌های ۱۳۰۰ الی ۱۳۵۷

سال	تعداد شهرها	افزایش تعداد شهرها	نرخ رشد سالانه تعداد شهرها	شهرهای کمتر از ۵۰ هزار نفر	درصد به کل نقاط شهری
۱۳۰۰	۱۵۵	-	-	-	-
۱۳۳۵	۱۹۹	-	-	۱۸۲	۹۱٫۰
۱۳۴۵	۲۷۲	۷۳	۳۶۰	۲۴۳	۸۹٫۳
۱۳۵۵	۳۷۳	۱۰۱	۳٫۷۱	۳۲۸	۸۷٫۹
۱۳۵۷	۳۷۸	۱۰۶	۳٫۷۳	۳۳۳	۸۸٫۳

مأخذ: (مرکز آمار ایران اطلاعات سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ الی ۱۳۶۵، جوان، ۱۳۶۷: ۴۰؛ نظریان، ۱۳۹۱؛ محاسبات نگارندگان، ۱۴۰۲).

در مطالعات تحلیلی و تجربی در خصوص اثرات اقتصاد سیاسی بر پویای شهرنشینی از اقتصادسنجی فضایی با سه نوع داده مقطعی، سری زمانی و تلفیقی استفاده می‌شود. اغلب مطالعات مربوط به اقتصادسنجی از داده‌های مقطعی با نمونه‌ای از متغیرها برای یک دوره زمانی خاص استفاده می‌کنند. مزیت این گونه داده‌ها در مطالعات کلان آن است که به دلیل ثابت بودن در یک مقطع زمانی و عدم تغییر سیاست‌ها، نیازی به استفاده از متغیرهای پیش‌بینی کننده نیست. این در حالی است که در مطالعات منطقه‌ای با توجه به واریانس بالای شهرنشینی به علت تمرکز جمعیت شهری در برخی مناطق جغرافیایی ایران نسبت به سایر مناطق، منحنی تغییرات با نتایج برازش بهتر حاصل می‌شود. بر مبنای مطالعات تجربی پیشین و مبانی نظری ارائه شده، شاخص‌های تحقیق حاضر به پنج دسته سیاسی، اقتصادی، نهادی، اجتماعی و کالبدی تقسیم شده‌اند و مدل عملیاتی تحقیق نیز بر اساس شاخص‌های استخراج شده از ادبیات و پیشینه تحقیق شکل داده شده است. در جدول شماره (۳) منابع پشتیبانی کننده دیالکتیک اقتصاد سیاسی و مکانیزم شهرنشینی و شاخص‌های مربوط به هر یک از آن‌ها آمده است.

جدول ۳. منابع پشتیبانی کننده اثرات اقتصاد سیاسی بر پویای شهرنشینی

شاخص	گویه	متغیر	منابع پشتیبان
سیاسی	برنامه‌های توسعه قبل از انقلاب	عملکرد پنج برنامه مهم توسعه اجتماعی-اقتصادی	زیاری و همکاران، ۱۳۸۷؛
	سرمایه‌داری جهانی	سرمایه‌گذاری خارجی	ابراهیم‌زاده و نصیری، ۱۳۸۸؛
	سیاست‌های کلان کشوری	سیاست خارجی و ایدئولوژی	نظریان، ۱۳۸۷؛ احمدی پور و همکاران، ۱۳۹۲
اقتصادی	رانت	دسترسی به منابع اقتصادی و سیاسی	همکاران، ۱۳۹۲
	بیکاری و فقر	میزان بیکاری، شاخص فقر، درصد افراد زیر خط فقر*	هو و لو (۲۰۰۷)؛ پولمنز و ون
نابرابری	ضریب جینی*	رومی (۲۰۱۰)؛ کریمی و ندی	

۱. با توجه به عدم دسترسی و فقدان اطاعات کافی در دوره آماری مذکور، در خصوص شاخص‌های مورد مطالعه، ابتدا شهرهای مراکز استان و سپس شهرهای ناحیه‌ای درجه ۲ و درجه ۳ مورد ارزیابی قرار گرفتند سپس نتایج به صورت وضعیت کلی و تحلیل هم جمعی به استان مورد نظر در قالب تغییرات سازمان فضایی به صورت منطقه‌ای (استانی) محاسبه شدند.

2. Cross Section
3. Time Series
4. Panel
5. Ho and Lu
6. Polmans and Van Rompuy

	درآمد حاصل از صادرات وابسته‌های نفتی*	نفت	
(۲۰۱۱)؛ لی و همکاران (۲۰۰۷)؛ دلیکتاس و همکاران (۲۰۱۳)	شاخص تخصصی شدن صنعت*	تخصصی شدن	
	میزان درآمد*	درآمد	
گلاسر و شیپرو (۲۰۰۳)؛ پولمنز و ون رومیچی (۲۰۱۰)؛	مقبولیت و مشروعیت اجتماعی و سیاسی	خاستگاه دولت	نهادی
	توسعه خدمات عمومی نهاد*	خدمات	
گلاسر و شیپرو ^۲ (۲۰۰۳)؛ پرکوکو (۲۰۱۳)	نرخ باروری عمومی*	باروری	
	مهاجرت و نرخ رشد جمعیت شهری*	افزایش جمعیت	اجتماعی
	جمعیت فعال*	سن	
کرلی و ندری ^۴ (۲۰۱۱)؛ لی و همکاران (۲۰۰۷)؛	مجموع بزرگراه و راه اصلی سرانه*	طول و انواع شبکه راه	
	تسهیلات و امکانات	سیاست زمین و مسکن	کالبدی
	خدمات زیربنایی*	تأسیسات و تجهیزات	
	* داده‌های با قابلیت تحلیل		

داده‌های مورد استفاده در این مقاله با استفاده از اطلاعات فصلی و مقطعی برای دوره زمانی ۱۳۰۰ الی ۱۳۵۷ به برآورد اثرات اقتصاد سیاسی شهری شدن می‌پردازد. برای استخراج داده‌های فصلی شاخص‌های سیاسی، نهادی و اجتماعی از آمار و اطلاعات شاخص‌های سازمان برنامه‌بودجه، حساب‌های منطقه‌ای، مرکز آمار و همچنین گزارش‌های هم‌جمعیت استان‌ها و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و برای داده‌های فصلی اقتصادی و کالبدی از آمار و اطلاعات نماگرهای بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و برای فصول انتهایی آن‌ها از آمار سالیانه صندوق بین‌المللی پول و تبدیل آن به داده‌های مقطعی استفاده شده است. به سبب درون‌زایی احتمالی (برای مثال، وابستگی مهاجرت با افزایش جمعیت و شهری شدن از یک سو و وجود متغیر وابسته با وقفه (افزایش تعداد شهرها) از سوی دیگر، ناگزیر از استفاده از متغیرهای ابزاری هستیم. روش گشتاورهای تعمیم‌یافته (GMM) از جمله روش‌هایی است که با استفاده از متغیرهای ابزاری درون‌زایی بین متغیرهای توضیحی و وابسته را برطرف (سامر ویل، ۱۹۹۹) و مشکل اریب تخمین زن OLS را در شرایط وجود متغیر وابسته با وقفه در مدل ندارد. در این روش، استفاده از متغیرهای ابزاری اهمیت دارد. متغیرهای ابزاری برای تغییر وضعیت اقتصاد سیاسی آن‌هایی هستند که مکانیزم شهرنشینی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. در اینجا از متغیرهای درآمد و بیکاری، توسعه خدمات عمومی، راه و جمعیت به‌عنوان متغیر ابزاری استفاده شده است. همچنین تحلیل متغیرهای تحقیق از روش آماری جی استاتیک^۵ و توسط نرم‌افزار spss مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. آماره J ضریب تعداد مشاهدات، دارای یک توزیع کای دو با درجه آزادی برابر اختلاف تعداد متغیرهای ابزاری و تعداد ضرایب تخمینی است. جدول شماره (۴)، فرضیه صفر مبنی بر مناسب نبودن متغیرهای ابزاری را در سطح معنی داری ۵ درصد رد می‌کند. بنابراین می‌توان گفت که متغیرهای ابزاری تحقیق درست انتخاب شده‌اند.

جدول ۴. آزمون مناسب بودن متغیرهای ابزاری (آزمون J-Statistic)

J-Statistic	P-Value
۱۰/۲	۰/۰۱۹

1. Deliktas et al
2. Glasser and Shiprow
3. percoco
4. Kriley and Nedri
5. Lee et al
6. General Method of Moments
7. Summerville
8. J-Statistic

یافته‌ها

تحولات بی‌سابقه شهرنشینی ایران در دهه ۱۳۰۰ الی ۱۳۵۷ نشان می‌دهد که دولت توجه خود را نسبت به روستاها بازداشت و طی این روند، شکاف بین جامعه شهری و روستایی روزبه‌روز بیشتر شد؛ در نتیجه خط فقر در روستا روند فزونی را در پیش گرفت، با اجرای اصلاحات ارضی، مناسبات میان مالک و زارع را در هم کشت؛ سیل مهاجرت به شهرها آغاز شد. از سوی دیگر، با ملی شدن صنعت نفت، و افزایش فروش آن، سرمایه‌گذاری‌های خارجی، میزان درآمد مسیر صعودی را در پیش گرفت.

هم‌چنین با توسعه مناسبات سیاست خارجی و فرهنگی میان ایران با دیگر نقاط جهان، ویتترین سیاسی و فرهنگی و اجتماعی در شهرها نمود پیدا کرد؛ میزان خدمات زیربنایی و روبنایی شهرها بهبود می‌یافت و فضاهای شهری با عدم رعایت عرضه و تقاضای مسکن و زمین چهره متفاوتی را به خود گرفت و دسترسی به منابع اقتصادی و مشروعیت اجتماعی بیشتر شد.

یکی از تحولات و پیشرفت‌های ایجادشده در به‌کارگیری روش‌های کمی و مقداری در علوم رفتاری به‌ویژه اقتصاد، تکامل شاخه اقتصادسنجی به اقتصادسنجی فضایی است. این زمینه از اقتصادسنجی در یک دهه اخیر توانسته است در علوم منطقه‌ای گسترش قابل توجهی پیدا کند. تفاوت اقتصادسنجی فضایی با اقتصادسنجی مرسوم در توانایی و کاربرد تکنیک اقتصادسنجی در استفاده از داده‌های فضایی است که دارای جزء مکانی هستند. زمانی که داده‌های نمونه‌ای دارای جزء مکانی اند دو مسئله رخ می‌دهد: (۱) وابستگی فضایی میان مشاهدات؛ و (۲) ناهمسانی فضایی.

وابستگی فضایی بدین معنی است که داده‌های نمونه‌ای مشاهده‌شده در یک نقطه از فضا به مقادیر مشاهده‌شده در مکان‌های دیگر وابسته هستند. اصطلاح ناهمسانی فضایی نیز اشاره به انحراف در روابط بین مشاهدات در سطح مکان‌های جغرافیایی فضا دارد. به‌عبارت‌دیگر هنگام حرکت در بین مشاهدات (تغییر مکان جغرافیایی) توزیع داده‌های نمونه‌ای دارای میانگین و واریانس ثابتی نخواهد بود (عسگری و اکبری، ۱۳۸۰). برای تعیین مکان در مدل‌های اقتصادسنجی فضایی دو منبع اطلاعاتی در اختیار است. یکی موقعیت در صفحه مختصات است که از طریق طول و عرض جغرافیایی نشان داده می‌شود (توزیع جغرافیایی شهرهای ایران) و بر این اساس می‌توان فاصله هر نقطه در فضا با فاصله هر مشاهده قرار گرفته در هر نقطه را نسبت به نقاط یا مشاهدات ثابت یا مرکزی محاسبه نمود. دومین منبع اطلاعات مکانی، مجاورت و همسایگی است (NNR) که منعکس‌کننده موقعیت نسبی در فضای یک واحد منطقه‌ای (استان) مشاهده، نسبت به واحدهای دیگری از آن قبیل می‌باشد. در مطالعه حاضر از یک ماتریس وزنی بر اساس طول و عرض جغرافیایی (و نه بر اساس مجاورت) استفاده می‌شود. علت این امر این است که در ماتریس‌های فضایی ساخته‌شده بر اساس مجاورت، دو مشاهده تنها در صورتی که دارای مرز و یا رأس مشترک باشند، مجاور محسوب می‌شوند. به‌عبارت‌دیگر این روش بین شهرهای ده کیلومتر دورتر با شهرهای صد کیلومتر دورتر تفاوتی قائل نمی‌شود. حال آنکه بهتر است به‌جای اینکه تنها به مجاورت و داشتن مرز مشترک توجه شود، فاصله بین مشاهدات نیز مورد توجه قرار گیرد (Elhorst & Vega, 2013).

با توجه به مبانی نظری و مطالعات ارائه‌شده و همچنین داده‌های در دسترس، رشد جمعیت و تعداد شهرهای کشور در بازه ۱۳۰۰ الی ۱۳۵۷ را تابعی از عوامل سیاسی، اقتصادی، نهادی، اجتماعی و کالبدی در نظر گرفته‌ایم که در ادامه به بیان این عوامل می‌پردازیم. آماره یا متغیرهای توصیفی مربوط به شاخص‌های تحقیق نیز در جدول شماره (۵) گزارش شده است:

مهاجرت و نرخ رشد جمعیت $\log(N_{i,T}/N_{i,t_0})$: نرخ رشد جمعیت استان، از لگاریتم طبیعی نسبت جمعیت استان در سال آخر و اول محاسبه می‌گردد. $N_{i,t}$ معرف جمعیت استان i ام در سال آخر و N_{i,t_0} بیانگر جمعیت استان i ام در سال اول است.
شاخص فقر (PL): در صد جمعیت زیرخط فقر هر استان، به‌عنوان شاخص فقر آن استان در نظر گرفته‌شده است.
شاخص نابرابری جینی (GINI): رایج‌ترین روش در بیان نابرابری درآمدی، استفاده از شاخص‌های نابرابری است. در این مطالعه از شاخص ضریب جینی به‌عنوان متداول‌ترین روش اندازه‌گیری توزیع درآمد استفاده‌شده است.

میزان درآمد (شهری به نسبت روستایی) (UI): یکی از مهم‌ترین متغیرهای اقتصادی مورد بررسی، نرخ بیکاری است. در این مطالعه از نرخ بیکاری سالانه استان در برآورد مدل استفاده شده است.

شاخص تخصصی شدن صنعت (SPECT): این شاخص با استفاده از فرمول ذیل قابل محاسبه است.

$$SPECI_i = \left(\frac{SE_i/TE_i}{TSE/TTE} \right)$$

در رابطه فوق SE_i اشتغال بخشی استان a ، TE_i اشتغال کل استان a ، TSE اشتغال بخشی کشور و TTE اشتغال کل کشور است. در مطالعه حاضر این شاخص برای بخش صنعت محاسبه و در مدل وارد شده است. شاخص تخصصی شدن، میزان تخصصی بودن هر استان را نسبت به کل کشور نشان می‌دهد (Glaeser et al., 2003).

شبکه راه‌ها (RN): طول بزرگراه و راه اصلی (عریض و معمولی سرانه هر استان به‌عنوان نماینده زیرساخت حمل‌ونقل در مدل لحاظ شده است.

توسعه خدمات عمومی (SSD): این متغیر به‌صورت سهم هر استان در توسعه خدمات عمومی به نسبت هر استان تعریف شده است. درآمد حاصل از نفت (نرخ سرمایه‌گذاری در شهرها) (OI): سهم استان‌های با سرمایه‌گذاری دولتی در طرح‌های کلان از کل پروژه‌های هر استان به‌عنوان نرخ سرمایه‌گذاری در شهرها در مدل وارد شده است.

جمعیت فعال (AP): این شاخص از تقسیم تعداد کل شاغلین به متوسط جمعیت شاغل در سنین اشتغال (۶۵ - ۱۵ سال) به‌دست‌آمده است.

نرخ باروری عمومی (GFR): این شاخص از تقسیم تعداد کل نوزادان زنده متولدشده به متوسط جمعیت زنان واقع در سنین باروری (۴۹ - ۱۵ سال) به‌دست‌آمده است.

خدمات زیربنایی (IS): یکی از متغیرهای کالبدی مورد بررسی در این مطالعه متغیر خدمات زیربنایی است و از طریق میانگین‌گیری توسعه خدمات در هر استان به‌دست‌آمده است.

لازم به ذکر است که به‌منظور کاهش واریانس ناهمسانی احتمالی در مدل، تمامی متغیرها به‌صورت لگاریتمی در مدل وارد شده‌اند.

جدول ۵. آماره‌های توصیفی متغیرها

متغیر	تعداد (N)	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
نرخ رشد جمعیت شهری	۳۱	۱۸/۸۳۳	۱۹/۰۶۷	-۲۵/۳۶	۱۵۲/۱
PL	۳۱	۲۸/۰۸	۱۰/۷۴۸	۷/۳۴	۶۶/۵
GINI	۳۱	۰/۳۹۲۵	۰/۲۶۹۱	۰/۳۴۳	۰/۵۲۱
UI	۳۱	۱۴/۰۰۷	۷/۹۶۹	۰/۲۰۹۳	۴۵/۰۰۳
SPECI	۳۱	۰/۸۹۳۹	۰/۲۹۶۰	۰/۱۷۳۷	۱/۹۰۸۶
RN	۳۱	۱/۹۹۵	۳/۶۵۳	۰/۰۰۲	۵۳/۰۰۸
SSD	۳۱	۱۳/۴۲۹	۴/۵۰۷	۲/۹۰۱	۳۵/۰۱
OI	۳۱	۲۰/۹۸۴	۵/۹۵۵	۴/۶۰۷	۴۱/۲۷۳
GFR	۳۱	۷۰/۷	۱۱۳/۰۵	۱۷/۰۴	۱۵۶۰/۸۶
AP	۳۱	۲۷/۲۵۸	۲/۱۴۴	۲۰/۸۱۴	۳۲/۴۶۴
IS	۳۱	۱۹/۱۷۱	۴/۹۸۸	۱۰/۱۴۲	۳۰/۶۵۸

در مباحث اقتصادسنجی فضایی، شیوه‌های مختلفی برای آزمون وجود اثرات فضایی مطرح است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به آزمون موران اشاره کرد. آماره آزمون موران توان بالایی در تشخیص وجود اثرات فضایی و در نتیجه خطای تصریح مدل دارد، اما در مورد نوع

اثرات فضایی و اینکه چه تصریح مدلی باید مورد استفاده قرار گیرد، کمک زیادی نخواهد کرد. لذا از آماره‌های آزمون ضریب لاگرانژ (LM) استفاده می‌شود. نتایج مربوط به این آزمون‌ها در جدول شماره (۶) گزارش شده است.

جدول ۶. آزمون‌های تشخیصی برای اثرات فضایی

آزمون	آماره آزمون	ارزش احتمال
Moran's I (error)	۴/۳۴۵۴	۰/۰۰۰۱
Lagrange Multiplier (lag)	۶/۸۳۹	۰/۰۰۹۹
Robust LM (lag)	۰/۰۶	۰/۹۰۲۳
Lagrange Multiplier (erroe)	۱۰/۸۳۹	۰/۰۰۲
Robust LM (error)	۴/۰۴۸	۰/۰۳۴

مطابق نتایج فرضیه صفر آزمون موران مبنی بر عدم وجود اثرات فضایی رد می‌شود. لذا وجود اثرات فضایی در مدل رشد جمعیت شهری استان‌های کشور در سطح معناداری بالایی تأیید می‌شود. همچنین با توجه به آماره‌های آزمون ضریب لاگرانژ (LM) از بین دو مدل وقفه و خطای فضایی، مدل خطای فضایی به‌عنوان مناسب‌ترین مدل انتخاب می‌شود.

در ادامه برای انتخاب مدل پهنه از بین سه مدل SEM، SAR و SDM از آزمون‌های تشخیصی نسبت درست‌نمایی (LR) و والد (Wald) استفاده می‌شود. فرضیه صفر این دو آزمون به صورت (۱) $\theta = 0$ و (۲) $\theta + \delta\beta = 0$ است. فرضیه $\theta = 0$ دلالت بر آن دارد که می‌توان مدل SDM را به مدل SAR تقلیل داد. فرضیه $\theta + \delta\beta = 0$ نیز دلالت بر آن دارد که مدل SDM قابل تبدیل به مدل SEM است. نتایج آزمون‌های تشخیصی بین سه مدل وقفه، خطا و دوربین فضایی در جدول شماره (۷) آورده شده است.

جدول ۷. آزمون‌های تشخیصی بین سه مدل وقفه، خطا و دوربین فضایی

آزمون	فرضیه صفر	آماره آزمون	ارزش احتمال
Wald test for spatial lag	$\theta = 0$	۱۰/۸۳۲۵۶	۰/۴۶۱۶
LR test for spatial lag	$\theta = 0$	۱۰/۸۹۳۳۴	۰/۴۴۳۴
Wald test for spatial error	$\theta + \beta\delta = 0$	۹/۵۳	۰/۴۷۳
LR test for spatial error	$\theta + \beta\delta = 0$	۱۰/۱۸۰۲	۰/۴۴۰۶

بر اساس نتایج، در سطح معناداری ۵ درصد دوربین فضایی در مقابل هر دو مدل وقفه و خطای فضایی رد می‌شود. با توجه به اینکه نتایج آزمون‌های ضریب لاگرانژ نیز مزید برتری مدل خطای فضایی در مقابل مدل وقفه فضایی است، لذا مدل فضایی مورد استفاده در برآورد مدل رشد جمعیت شهرهای کشور، مدل خطای فضایی خواهد بود. لازم به ذکر است که مفهوم اثرات فضایی در مدل‌های مختلف فضایی تفاسیر متفاوتی دارد. وجود اثرات فضایی در مدل خطای فضایی مبین وجود وابستگی فضایی در اجزا اخلال مدل است، به این معنی که شوک وارد بر یک مکان به‌تمامی مکان‌های دیگر نیز سرایت می‌کند. به‌عبارت‌دیگر اثرات فضایی در مدل خطای فضایی سراسری است (Le Gallo et al., 2005: 533). در واقع مدل خطای فضایی مبین موقعیتی است که در آن متغیرهای حذف‌شده از مدل، خودهمبستگی فضایی دارند، و یا شوک‌های مشاهده نشده، از یک الگوی فضایی پیروی می‌کنند (Elhorst, 2014: 8). به‌عبارت‌دیگر پذیرش مدل خطای فضایی به این معنی است که وابستگی فضایی در مدل وجود دارد اما علل چنین وابستگی قابل‌شناسایی نیست. نتایج تخمین مدل رگرسیون کلاسیک و تخمین حداکثر راست‌نمایی مدل خطای فضایی در جدول شماره (۸) آمده است.

جدول ۸. نتایج تخمین رگرسیون OLS و تخمین ML مدل خطای فضایی

مدل خطای فضایی		مدل رگرسیون کلاسیک		مدل
مقدار آماره t	ضریب	مقدار آماره t	ضریب	متغیر توضیحی
-۴/۶۴۴	-۱۳/۲۸۸***	-۴/۱۵۸	-۱۳/۷۵۶***	Ln (PL)
-۰/۶۵۵	-۸/۸۴۸	-۰/۳۵۴	-۶/۸۹	Ln (GINI)
-۲/۷۸	-۴/۸۴۸***	-۲/۳۱۳	-۶/۴۱۹***	Ln (UI)
۳/۰۹۱	۱۰/۰۴۹***	-۲/۷۳۲	۹/۸۲۳***	Ln (SPECI)
۰/۲۴۶	۰/۰۹۴	-۰/۰۱۳	-۰/۰۵۱	Ln (RN)
-۲/۶۸۴	-۱۳/۳۱۹***	-۲/۴۰۸	-۱۲/۹۵۵***	Ln (SSD)
۲/۴۲۸	۱۳/۴۶۴***	۲/۷۶۵	۱۵/۰۴۲***	Ln (OI)
۳/۸۵	۹/۳۷۵***	۳/۷۳۲	۹/۰۸۸***	Ln (GFR)
-۴/۷۱۷	-۸۵/۶۲۷***	-۵/۰۰۹	-۷۵/۳۲۷***	Ln (AP)
۱/۳۱	۵/۸۷	۱/۲۰۳	۵/۸۷	Ln (IS)
۲/۷۶۶	۰/۳۲۳	-	-	λ
۴/۷۶۰	۲۷۰/۸۰۶***	۳/۶۴۷	۲۴۵/۳۶***	CONSTAVT
۰/۳۴		۰/۳۴۳		R ²
-۱۳۰۹/۰۶		-۱۳۰۹/۷۸		Log likelihood
۲۹۳۴/۰۹		۲۷۴۰/۲۱		Akaike info criterion
۲۹۵۶/۱۵		۲۷۹۲/۱۸		Schwarz criterion
Prob	Value	Prob	Value	Tese
۰/۰۰۰۰	۱۲۴/۴۷۸	۰/۰۰۰۱	۱۱۹/۰۵۱	Breusch- Pagan
-		۰/۰۰۱۳	۲۸/۳۳۶	Koenker- Basset
۰/۰۱۵۵	۵/۸۷۴۵	-		Likelihood Ratio

000p < ۰/۰۱, 00p < ۰/۰۵, 0p < ۰/۱۰

چنانچه ملاحظه می‌شود در مدل رگرسیون کلاسیک نتایج هر دو آزمون برآش - پاگان^۰ (BP) و کونکر باست (KB) بیانگر وجود ناهمسانی واریانس در اجزا اخلاص مدل است. نتیجه آزمون برآش - پاگان (BP) در تخمین حداکثر راست نمایی مدل خطای فضایی نیز نشان می‌دهد که در برآورد مدل فضایی با روش حداکثر راست نمایی، مشکل ناهمسانی واریانس همچنان وجود است. در روش رگرسیون OLS برای رفع ناهمسانی واریانس از تصحیح وایت (White, 1980) استفاده می‌شود. در مدل‌های فضایی روش وایت قابل استفاده نیست. برای رفع مشکل ناهمسانی واریانس و خودهمبستگی در مدل وقفه فضایی، کلجیان و پروچا (۲۰۰۷) برآوردگر فضایی HAC را معرفی کردند. همچنین کلجیان و پروچا در سال ۲۰۱۰ برای رفع مشکل ناهمسانی واریانس در مدل خطای فضایی برآوردگر KP - HET را پیشنهاد کردند. لذا روش مورد استفاده در مطالعه حاضر روش کلجیان و پروچا (۲۰۱۰) می‌باشد. نتایج تخمین مدل خطای فضایی با استفاده از برآوردگر KP - HET در جدول شماره (۹) ارائه شده است.

جدول ۹. نتایج تخمین مدل خطای فضایی به روش KP - HET

KP - HET		مدل
مقدار آماره t	ضریب	متغیر توضیحی
-۳/۹۷۲	-۱۳/۷۴۴***	Ln (PL)
-۰/۴۴۸	-۷/۷۰۸	Ln (GINI)
-۱/۹۵۷	-۵/۰۰۷**	Ln (UI)
۲/۶۸۴	۱۰/۰۴۳***	Ln (SPECI)
۰/۲۰۹۸	۰/۱۲۳۴	Ln (RN)

-۲/۰۶	-۱۴/۵۹۳**	Ln (SSD)
۱/۶۷۶	۱۲/۶۸۱*	Ln (OI)
۱/۵۷۳	۹/۵۰۵**	Ln (GFR)
-۳/۳۸۱	-۸۵/۲۶۱***	Ln (AP)
۱/۲۳۹	۵/۵۸	Ln (IS)
۳/۶۳۷	۰/۴۳***	λ
۳/۱۱۲	۲۹۳/۷۱***	CONSTAVT
	۰/۳۴۰۴	R ²
000p < ۰/۰۱ ۰00p < ۰/۰۵ ۰0p < ۰/۱۰		

مطابق نتایج ضریب خودهمبستگی فضایی (λ) در سطح بالایی معنادار است که مؤید وجود وابستگی فضایی در اجزا اخلال مدل رشد جمعیت و تعداد شهرهای کشور است. به این معنی که شوک وارد بر یک استان، به دیگر استان‌های کشور نیز سرایت کرده است. به عبارت دیگر ضریب خودهمبستگی فضایی نشان می‌دهد که رشد جمعیت شهری یک استان تا چه میزان متأثر از شوکت وارد بر رشد جمعیت در سایر استان‌های کشور بوده است. از بین متغیرهای اقتصادی، شاخص فقر، نرخ بیکاری و شاخص تخصصی شدن به‌عنوان مهم‌ترین عوامل اقتصادی مؤثر بر رشد جمعیت شهری استان‌های کشور شناخته شده‌اند. شاخص فقر به‌عنوان متغیر کنترل، دارای اثر منفی بر رشد جمعیت شهرهای کشور بوده است و در سطح بالایی معنادار است؛ به این معنی که شهرهای با درصد فقر بالاتر، رشد جمعیت پایین‌تری داشته‌اند. به این صورت که فقر و محرومیت یکی از مهم‌ترین عوامل محرک جریان مهاجرت قلمداد می‌شود. معمولاً افراد فقیر (روستایی) با تصور استانداردهای زندگی بالاتر در مناطق شهری توسعه یافته، اقدام به مهاجرت می‌کنند. لذا مناطق شهری با فقر بالاتر نرخ مهاجرت بالاتری داشته و به تبع آن رشد جمعیت پایین‌تری را تجربه کرده‌اند. همچنین شاخص ضریب جینی به‌عنوان معیار نابرابری دارای علامت مورد انتظار (منفی) بوده اما معنادار نمی‌باشد.

یکی دیگر از متغیرهای اقتصادی مهم مورد مطالعه، نرخ بیکاری است. مطابق نتایج، نرخ بیکاری اثر منفی و معنادار بر رشد جمعیت دارد. به این معنی که شهرهای با نرخ بیکاری بالاتر، رشد جمعیت کمتری داشته‌اند. به عبارت دیگر استان‌هایی با نرخ بیکاری بالاتر (نرخ اشتغال پایین‌تر)، نرخ مهاجرت بالاتری به مناطق شهری توسعه یافته داشته‌اند و به تبع آن رشد جمعیت کمتری را تجربه کرده‌اند. این نتیجه مؤید نظریه مایکل تودارو است. تودارو و بیان می‌کند که افراد معمولاً با انگیزه یافتن شغل و یا شغل بهتر دست به مهاجرت می‌زنند، به عبارت دیگر طبق نظریه تودارو جستجو برای شغل، از مهم‌ترین دلایل مهاجرت است. همچنین شاخص تخصصی شدن، در مدل رشد جمعیت اثر مثبت و معنادار دارد، یعنی شهرهای استان‌هایی که سهم بیشتری از اشتغال بخش صنعت را به خود اختصاص داده‌اند (در بخش صنعت تخصص یافته‌اند)، رشد جمعیت بالاتری داشته‌اند. این امر بیانگر محوریت بخش صنعت در رشد جمعیت شهرهای کشور است. متغیر راه‌ها (طول بزرگراه و راه اصلی سرانه) نیز به‌عنوان نماینده زیرساخت‌های حمل‌ونقل در مدل وارد شده است. چنانچه در جدول شماره (۹) مشاهده می‌شود، این متغیر دارای علامت مورد انتظار (مثبت) بوده اما معنادار نمی‌باشد. به عبارت دیگر به نظر می‌رسد این شاخص نتوانسته است اثرات زیرساخت حمل‌ونقل بر رشد جمعیت شهرهای کشور را نشان دهد. از بین متغیرهای اجتماعی، متغیر نرخ باروری عمومی، چنانچه انتظار می‌رود، اثر مثبت و معنادار بر رشد جمعیت شهرها داشته است، یعنی استان‌های با میزان زاد و ولد بالاتر رشد جمعیت بیشتری را تجربه کرده‌اند. همچنین متغیر میانگین جمعیت فعال در مدل رشد جمعیت شهرها دارای اثر منفی و معنادار است. به این معنی که استان‌هایی با جمعیت فعال جوان‌تر رشد جمعیت بالاتر خواهند داشت.

متغیرهای درآمد حاصل از صادرات وابسته‌های نفتی، توسعه خدمات عمومی و زیربنایی به دو شکل در مدل وارد شده‌اند. متغیر سهم شهرهای (استان‌های) دارای نرخ سرمایه‌گذاری و توسعه خدمات عمومی پایین به کل شهرها (استان‌ها)، اثر منفی و معنادار، و متغیر سهم خدمات زیربنایی از کل شهرها نیز اثر منفی و معنادار بر رشد جمعیت شهرها داشته است. به این معنی که شهرهای (استان‌های) با نرخ پایین توسعه خدمات زیربنایی و سهم پایین بودجه تزریقی حاصل از فروش فرآورده‌های نفتی، نرخ رشد جمعیت کمتری را تجربه کرده‌اند. زیرا از یک سو شهرهای با سهم بالای بودجه تزریقی، جذابیت و فرصت‌های بیشتری برای مهاجران ایجاد کرده‌اند. از سوی دیگر شهرهایی (استان‌هایی) که از نرخ بالای توسعه خدمات زیربنایی برخوردارند، افراد تمایل کمتری برای مهاجرت داشته‌اند چرا که معمولاً افراد با انگیزه یافتن شغل و یا شغل بهتر اقدام به مهاجرت می‌کنند. لذا استان‌های (شهرهای) با سهم بالای بودجه تزریقی و خدمات زیربنایی و عمومی، نرخ مهاجرت کمتری داشته و به تبع آن نرخ رشد جمعیت بیشتری را تجربه کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

مقایسه نتایج تحقیقاتی هم چون احمدی پور و لشگری (۱۳۹۱)، نوابخش و فتحی (۱۳۸۶)، با برآیند تحقیق حاضر نشان می‌دهد که تصمیمات سیاست‌گذاران در فضای جامعه شهری ایران، تأثیر گسترده‌ای بر شکل‌گیری طبقات اجتماعی ضعیف به‌خصوص در روستاها داشته است؛ هم‌چنین الگوی تسلط تک شهری و تمرکز بالا به پایین بیش‌ازپیش اهمیت می‌یافت و با نتیجه تحقیق حاضر هم‌راستا است. مقایسه نتایج تحقیقاتی هم چون شابو (۲۰۱۰) و کانبور و ژوانگ (۲۰۱۳) با برآیند تحقیق حاضر نشان می‌دهد که رابطه و همبستگی قوی‌تری بین رشد شهری با رشد اقتصادی وجود دارد؛ به‌طوری‌که دخالت‌های دولت در بطن شهرنشینی موجبات افزایش نابرابری سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی، کاهش فقر در شهرها و افزایش میزان فقر در روستا را در پی داشته است. شکاف طبقاتی بین شهر و روستا نتیجه دخالت دولت در شهر و شهرنشینی است و تفاوت تحقیق حاضر با تحقیقات مذکور را نشان می‌دهد.

بررسی نظام پویایی شهر و شهرنشینی در ایران طی سال‌های ۱۳۰۰ الی ۱۳۵۷، به دلیل آنکه از نظریه نظام جهانی و شهرنشینی، بهره برده است و از روش‌های کمی جهت تجزیه و تحلیل متغیرهای تحقیق استفاده شده است؛ در نوع خود جدید می‌باشد که در تحقیقات قبلی مورد استفاده قرار نگرفته است و به‌کارگیری شاخص‌های سیاسی، اقتصادی، نهادی، کالبدی و اجتماعی، شکاف تحقیقاتی را پر می‌کند و می‌تواند برای تحقیقات بعدی مورد استفاده قرار بگیرد.

هدف اصلی مطالعه حاضر تحلیل عوامل مؤثر بر رشد جمعیت شهرها (متغیر وابسته) و بررسی نقش اقتصاد سیاسی (متغیر مستقل) در این فرآیند بوده است. به‌منظور تبیین مدل رشد جمعیت شهرهای کشور، پنج دسته عوامل سیاسی، اقتصادی، نهادی، اجتماعی و کالبدی در نظر گرفته شده است. وجود اثرات فضایی نیز، با استفاده از آزمون‌های موران و ضریب لاگرانژ مورد آزمون قرار گرفته است. نتایج این آزمون‌ها بیانگر وجود اثرات فضایی در مدل است. هم‌چنین با توجه به آماره‌های آزمون ضریب لاگرانژ^۳ (LM) و آزمون‌های تشخیصی Wald و LR، مدل خطای فضایی به‌عنوان مناسب‌ترین مدل رگرسیون فضایی انتخاب و مورد برآورد قرار گرفته است. لازم به ذکر است که به دلیل وجود ناهمسانی واریانس در مدل فضایی، از روش کلجیان و پروچا^۴ (۲۰۱۰) و برآوردگر KP - HET در برآورد مدل استفاده شده است. نتایج مطالعه حاضر بیانگر آن است که ضریب خودهمبستگی فضایی (λ) در سطح بالایی معنادار است که مؤید اثرات فضایی در مدل رشد جمعیت استان‌های کشور در بازه سال‌های ۱۳۰۰ الی ۱۳۵۷ است. لذا با توجه به سؤال اصلی پژوهش که اقتصاد سیاسی

1. Shabu
2. Kanbur and Zhuang
3. Lagrange
4. Coljian and Procha

چگونه بر مکانیزم پویای شهرنشینی در ایران اثرگذار بوده است؟ می‌توان گفت که از بین شاخص‌های اقتصادی، متغیرهای فقر، نرخ بیکاری و تخصصی شدن و از بین شاخص اجتماعی، میزان مهاجرت و نرخ باروری عمومی و جمعیت فعال، به‌عنوان مهم‌ترین عوامل مؤثر بر رشد جمعیت شهرهای کشور شناخته شدند.

همچنین مطابق نتایج، شاخص زیرساختی (شبکه راه‌ها) لحاظ شده در مدل، دارای اثرات معناداری نبوده است. همچنین شاخص فقر، اثر منفی بر رشد جمعیت شهرهای کشور داشته است و در سطح بالایی معنادار است، اما اثر متغیر ضریب جینی به‌عنوان شاخص نابرابری بر رشد جمعیت شهرها معنادار نمی‌باشد. چنانچه اشاره شد در مطالعه حاضر وجود وابستگی فضایی در مدل رشد جمعیت شهرهای کشور مورد تأیید قرار گرفت، اما علل ایجاد وابستگی فضایی و متغیرهای به وجود آورنده آن مورد بحث و بررسی قرار نگرفت. لذا توصیه می‌شود در مطالعات آتی با در نظر گرفتن دسته وسیع‌تری از متغیرهای دخیل، علل ایجاد وابستگی فضایی در مدل رشد جمعیت مورد مطالعه قرار گیرد.

در پایان پیشنهاد می‌شود با گذشت چهار دهه از انقلاب شکوهمند اسلامی ایران و با توجه به روندهای گذشته و درک پیشران‌های کلیدی^۱ برای توزیع متوازن جمعیت در شهرها و جلوگیری از مهاجرت‌های بی‌رویه، برنامه‌های تمرکززدایی در اولویت برنامه‌های توسعه قرار گیرند. توسعه اشتغال و صنعت، کاهش فقر و محرومیت می‌تواند موجب کاهش مهاجرت از روستاها به شهرهای بزرگ و رشد متوازن جمعیت را سبب شود. توصیه می‌شود بحث اشتغال با توجه به پتانسیل‌های موجود در بخش صنعت و کشاورزی در دستور کار دولتمردان و برنامه‌ریزان منطقه‌ای قرار گیرد. کاهش بیکاری و توزیع متناسب صنایع بین شهرها، با توجه به ظرفیت‌های بالقوه هر شهر و ناحیه می‌تواند موجبات حرکت جمعیت به سمت شهرهای کوچک و میانی و تمرکززدایی از شهرهای بزرگ شود. از مهم‌ترین اثرات اجرایی این سیاست‌گذاری، جلوگیری از مهاجرت‌های بی‌رویه، رونق اقتصادی در مناطق مختلف کشور و جلوگیری از بحران‌های اجتماعی، زیست‌محیطی، سیاسی، اقتصادی و بسیاری از موارد دیگر است.

حامی مالی

این اثر حامی مالی ندارد.

سهام نویسندگان در پژوهش

نویسندگان در تمام مراحل و بخش‌های انجام پژوهش سهم برابر داشتند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان از همه کسانی که در انجام این پژوهش به ما یاری رساندند، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

ایمانی شاملو، ج.، رفیعیان، م. (۱۳۹۵). قدرت و بازتعریف نظریه برنامه‌ریزی شهری (با تأکید بر دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا). راهبرد. شماره ۸۰. صص ۲۸۷ - ۳۱۹.

¹ Key Forces

- افراخته، ح.، حجی پور، م. (۱۳۹۴). اقتصاد سیاسی فضا و تعادل منطقه‌ای ایران. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی. شماره ۴، صص ۸۷ - ۱۱۰.
- احمدی پور، ز.، لشگری، الف. (۱۳۹۱). برهمکنش فرایندهای تاریخی و اقتصاد سیاسی شهر (مطالعه موردی: نظام شهری ایران پس از انقلاب مشروطه). فصلنامه علمی - پژوهشی اطلاعات جغرافیایی سپهر. شماره ۸۱، صص ۱۵-۲۱.
- ابراهیم‌زاده، ع.، نصیری، ی. (۱۳۸۶). شهرنشینی شتابان؛ روندها و پیامدها. اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۳۸، صص ۲۳۲ - ۲۴۱.
- افروغ، ع. (۱۳۷۷). فضا و نابرابری اجتماعی. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس. صص ۱ - ۳۶۸.
- پیران، پ. (۱۳۶۶). شهرنشینی شتابان و ناهمگون. اطلاعات سیاسی - اقتصادی. شماره ۱۴۰، صص ۳۲ - ۳۵.
- پیران، پ. (۱۳۷۰). دیدگاه‌های نظری در جامعه‌شناسی شهر و شهرنشینی؛ تحولات واحد پول و نرخ برابری. اطلاعات سیاسی - اقتصادی. شماره ۵۱ و ۵۲، صص ۷۵ - ۸۱.
- پارسی، ح. (۱۳۹۳). پویایی شهر گرایی و شهرنشینی در قرون سوم تا پنجم هجری در ایران. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی. شماره ۴، صص ۴۷-۶۴.
- توسلی، غ. (۱۳۷۴). جامعه‌شناسی شهری. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور، صص ۱ - ۲۴۰.
- جوان، ج. (۱۳۶۷). جمعیت ایران و بستر جغرافیایی آن. چاپ اول. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، صص ۲۴.
- حاتمی نژاد، ح.، عبدی، ن. (۱۳۸۶). اقتصاد سیاسی و فضای شهری. اطلاعات سیاسی اقتصادی. شماره ۲۳۸، صص ۱۹۶ - ۲۰۵.
- رهنمای، م. (۱۳۸۸). دولت و شهرنشینی در ایران (مبانی و اصول کلی نظریه توسعه شهر و شهرنشینی در ایران). جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای. شماره (پیش‌شماره). صص ۱۴۳-۱۶۵.
- سولیوان، آ. (۱۳۸۶). مباحثی در اقتصاد شهری. ترجمه جعفر قادری و علی قادری. تهران: انتشارات نور علم، جلد ۱ و ۲.
- سوری، علی و کیهانی حکمت، رضا (۱۳۸۲) متغیرهای جمعیتی، اندازه دولت و رشد اقتصادی در ایران، پژوهش‌های اقتصادی، شماره ۹ و ۱۰، صص ۶۰ - ۸۴.
- شبلینگ، ژ. (۱۳۷۷). جغرافیا چیست؟ ترجمه سیروس سهامی. چاپ اول. مشهد: انتشارات محقق. صص ۲۵۶ - ۱.
- کاتوزیان، م. (۱۳۸۲). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. چاپ نهم. تهران: نشر نی. صص ۴۴۴ - ۱.
- کاتوزیان، م. (۱۳۷۲). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. چاپ دوم. تهران: نشر مرکز. صص ۴۴۰ - ۱.
- گرانوین، پ. (۱۳۷۷). اقتصاد سیاسی و علم اقتصاد. ترجمه علی دیتی ترکمانی و محمد مالجو. اطلاعات سیاسی اقتصادی. شماره ۱۳۸، صص ۲۲۴ - ۲۲۷.
- مرکز آمار ایران. «سرشماری عمومی نفوس و مسکن کل کشور»، سال‌های ۱۳۳۵، ۴۵، ۵۵، ۶۵، ۷۵، ۸۵، ۹۰ و ۱۳۹۵ قابل دسترسی از طریق سایت: <http://www.amar.org.ir>
- مهدوی، ح. (۱۳۸۸). نقش اقتصاد سیاسی در ساختار فضایی تهران و پیرامون. محیط‌شناسی. شماره ۵۰، صص ۱ - ۴۱.
- نوابخش، م.، پور موسوی، م.، تاجیک، ز. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی شاخص‌های توسعه پایدار اجتماعی کلان‌شهر تهران (مطالعه موردی: منطقه ۶ و ۱۰)، تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی. شماره ۲۹، صص ۱۷۹ - ۱۹۴.
- نوابخش، م.، ملکی نظام‌آباد، ر.، معصومی، م. (۱۳۸۸). رویکردی نوین به نمودهای جهانی‌شدن در کلان‌شهرهای کشورهای جنوب. هویت شهر. شماره ۵، صص ۹۹ - ۱۱۰.
- نوابخش، م.، فتحی، س. (۱۳۸۶). رشد و توسعه شهرنشینی در ایران "با تأکید بر فعالیت‌های اجتماعی - اقتصادی". شماره ۳ (پیاپی ۱۵)، صص ۳-۱۴.

نظریان، الف. (۱۳۹۱). جغرافیای شهری ایران. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات پیام نور. صص ۲۴۰ - ۱.

References

- Alasayyad, N. (1993). Squatting and culture: A comparative analyses of Informal developments in Latin America and the Middle East. *Habitat international*, Vol. 17, no 1, pp.: 33-44.
- Elhorst, J. P. and S. H. Vega (2013). "On spatial econometric models, spillover effects, and W", ERSA conference papers, European Regional Science Association.
- Elhorst, J. P. (2014). *Spatial Econometrics: From Cross-Sectional Data to Spatial Panels*, Springer.
- Evans, P. B. (1995). *Embedded autonomy: States and industrial transformation*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Gilbert, Alan., and Joseph., Galgr. (1982). *Cities, Poverty and Development, Urbanization in the World*, Oxford University Press, 1982. viii, 246 p.
- Glaeser E. L. and J. M. Shapiro (2003). "Urban Growth in the 1990s: is City Living Back?", *Journal of Regional Science*, 43, pp. 139-165.
- Kanbur, R. and J. Zhuang (2013). "Urbanization and Inequality in Asia", *Asian Development Review*, Vol. 30, No. 1, pp. 131-147.
- Lefebvre, Henri (1947). *The Critique of Everyday Life*. Verso. ISBN 978-1844671946., p40
- Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, Blackwell, (1991). ISBN 0-631-18177-6. p. 26.
- Le Gallo, J., C. Baumont, S. Dall'erba and C. Ertur (2005). "On the Property of Diffusion in the Spatial Error Model", *Applied Economics Letters*, 12 (9), pp. 533-536.
- Shabu, T. (2010). "The Relationship Between Urbanization and Economic Development in Developing Countries", *International Journal of Economic Development Research and Investment*, Vol. 1, No. 2- 3, pp.30-36.
- Shields, Rob (1999). *Lefebvre Love and Struggle*. Routledge. ISBN 978-0-415-09370-5.
- White, H. (1980). "A Heteroskedasticity-consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct test for Heteroskedasticity", *Econometrica*, 48(4), pp. 817-838.